

УДК 94(=411.16)

Максим Мартин

Вальядолідські статті 1412 р. Інструмент сегрегації чи асиміляції?

Досліджено одне із центральних питань історії євреїв Іспанії в середні віки – Вальядолідські статті 1412 р. Показано суспільно-політичні умови, що передували вигнанню цього народу з Іспанії. Обґрунтовано, що нове законодавство не мало на меті сегрегацію юдеїв від їхніх колишніх одновірців, які прийняли християнство, а повинно було зруйнувати основи єврейського життя в Іспанії й підштовхнути євреїв до навернення на християнську віру. Простежено, як відбувався розвиток законодавства Кастилії та Арагону в бік нульової толерантності до релігійних меншин. Наголос зроблено на особливій ролі домініканського ордену в досліджуваному процесі. Виявлено зв'язок між цим орденом та правителями з династії Трастамара як головними провідниками нової антиєврейської політики.

Ключові слова: орден домініканців, конверси, моріски, Кастилія, Арагон.

Maksym Martyn

Laws of Valladolid of 1412. Tools for segregation or assimilation?

The core issue of the Jewish History in Spain in Medieval Ages – Laws of Valladolid of 1412 – is examined. Social and political conditions that preceded the expulsion of Jews from Spain are shown. It is claimed, that new legislation wasn't intended to segregate the Jews and newly converted people from the Judaism, but to destroy the basic principles of Jewish life in Spain and convert the Jews into Christianity. The developing of Castilian and Aragon laws towards zero tolerance for religion minorities is traced. The outstanding role of the Dominican order in the researched process is emphasized. The connection between this order and rulers from the Trastamara dynasty of Spain as the main executants of the new anti-Jewish policy is revealed.

Keywords: Dominican order, conversos, moriscos, Castile, Aragon.

Дослідження Вальядолідських статей 1412 р. є одним із центральних питань історії євреїв Іспанії епохи середньовіччя, оскільки кидає світло на обставини їхнього вигнання. Щоб зрозуміти ціль складання цього документа, який став основним регулятивним актом для єврейства не тільки Кастилії й Леону, а й Арагону, зафіксувавши зміни в правовому статусі юдеїв у цих державах, треба розглянути історичні обставини, що супроводжували його появу й могли бути його передумовами.

Окреслене питання вивчали передовсім єврейські науковці: Ж. Мадоль, О. Лимор, Ф. Байер, І. Бер та ін. Як стверджували самі автори Вальядолідських статей і як уважають деякі сучасні дослідники, ці

закони створювалися для сегрегації євреїв від їхніх колишніх одно-вірців, новонавернених з юдаїзму до християнства. Проте насправді це законодавство, на наш погляд, було покликане зруйнувати основи єврейського життя в Іспанії й підштовхнути юдеїв до навернення на християнську віру.

Мета пропонованої статті – показати, яким чином і чому законодавство Кастилії та Арагону розвивалося в бік нульової толерантності до релігійних меншин у період, що передував вигнанню євреїв з Іспанії.

Улітку 1391 р. Кастилію, Леон і Валенсію накрила хвиля антисемітського насильства. Погроми охопили територію кількох держав¹, були безпрецедентно масовими й жорстокими і призвели до масового насильницького хрещення євреїв. Причиною цього стала насамперед багаторічна діяльність домініканського ордену, який в Іспанії був надзвичайно впливовим. Щоб пояснити позицію домініканців, звернемося до історії чину в регіоні.

Створений передовсім проти ересі катарів, орден мав на меті й боротьбу з єврейськими «помилками». З перших років свого існування домініканці тиснули також і на юдеїв, котрі, на їхню думку, почувалися занадто вільно в ліберальному Лангедоці, під покровительством Раймунда VI, графа Тулузи. Заснована 1206 р. організація братів-проповідників, яка 1215 р. отримала статус ордену, в 1232 р. очолила інквізицію на землях Лангедоку, що серед іншого займалася й переслідуванням євреїв. Однією з вимог П'єра Кастельно (папського легата, вбивство котрого слугувало формальним приводом для оголошення хрестового походу на терени Тулузи й Каркасона [1, с. 124]) до Раймунда VI було позбавлення євреїв публічних посад.

У дні місії в Лангедоці виковувався дух тогочасного домініканця – войовничого, нетерпимого, готового за свої ідеали вбити або померти самому, що й було доведено, зокрема, під час різанини в Авіньоні, коли заскочені зненацька вояками з катарської твердині Монсеґюра інквізитори-домініканці перед обличчям смерті виявили вражаючу мужність [1, с. 203]. Ця антикатарська (загалом антиєретична) тема в ідеології ордену тісно переплетена з антисемітською. Загалом монахи цього чину боролися за монорелігійний християнський світ – на противагу ідеям терпимості бл. Августина, що панували в Церкві перед тим.

¹ Валенсією, Арагоном і Барселоною правив Хуан Мисливець, окремою державою була Майорка.

1. Середньовічне християнство

Події в Лангедоці не були чимось відокремленим від Наварри чи Арагону. Піренеї та Корб'єри не стали бар'єром для культурних, політичних чи навіть родинних зв'язків. Король Арагону Педро II був сеньйором Лангедоку й загинув під Мюра, захищаючи своїх васалів від хрестоносців Симона де Монфора. Лише 1258 р., після падіння Керібюса, останньої фортеці, що її утримували піддані арагонських королів (до речі, катари), Арагон визнав належність Лангедоку до Франції [1, с. 227]. Таким чином, йдеться про регіон, єдиний і мовно, і культурно, а деколи й політично. Зростання та зміцнення ордену і його ідеології відбувалося синхронно по два боки Піренеїв. І якщо з французького боку мішенню були катари та євреї, то з іспанського – євреї й маври.

Саме іспанська школа полемістів і проповідників, яка сформувалася в боротьбі з «провансальською скверною», розпочала похід проти євреїв, влаштовуючи диспути й продукуючи полемічну літературу. Серед творів такого характеру потрібно згадати перш за все «Кинджал віри» («*Pugio fidei adversus Mauros et Judaeos*»). Ця книга, написана домініканцем Раймундом Мартіні, відкидала багаторічну церковну традицію толерантного ставлення до юдеїв [2, с. 138]. Р. Мартіні вперше серед християнських авторів знайшов у агаді (жанр талмудичної літератури – збірки притч, повчань, афоризмів) ряд моментів, які, на його переконання, підтверджували християнське вчення. Згідно з цим полемістом, чимало рядків з Талмуду також свідчить про те, що тогочасні євреї не були тотожні біблійним (а саме на таке ототожнення, нагадаємо, спиралася Августинівська концепція терпимості до юдейства), тепер вони становили еретичну секту. Стверджувалося, що талмудична вченість відмежовує представників цього народу від їхніх предків старозавітної доби. Р. Мартіні також уважав, що талмудичний матеріал містить багато помилок, образливих для віри. Зокрема, мовилося про антропоморфізм зображення Всевишнього в агаді. Така позиція не була ексклюзивно іспанською. Подібні аргументи поширювались і в Парижі, де призвели до спалення Талмуду після диспуту 1240 р. Аргументацією Р. Мартіні послуговувалися наступні покоління домініканців як у публічних проповідях і диспутах, так і в тих проповідях, що їх євреї зобов'язані були слухати відповідно до королівських указів. (Перший такий указ видано Хайме I Завойовником, королем Арагону (1213–1276) у 1241 р. Пізніше акт доповнювався й уточнювався задля захисту юдеїв від прямого фізичного тиску).

Ще однією знаковою ілюстрацією зміни ставлення до єврейства та юдаїзму в Арагоні став диспут 1263 р. у Барселоні, що відбувся за присутності арагонського короля Хайме. Юдаїзм на ньому захищав равин Моше бен Нахман (Рамбан, 1194–1270), християнство – домініканець, хрещений єврей Пабло Крістіані (вихрестів як проповідників орден використовував аж до Нового часу). Новинкою в дискусії було те, що Талмуд став підставою в суперечці з євреями: на основі віршів агади доводилося, що Ісус Христос – це Месія. Рамбан від початку перебував у невідповідній ситуації. Йому було заборонено королем ставити питання Пабло, він був змушений лише оборонятися, а незрозумілість деяких його аргументів (наприклад, про те, що агада не є джерелом права в єврейській традиції) була сприйнята християнами як слабкість позиції равина.

Цікаво, що спроба Рамбана пояснити свою позицію публічно після диспуту призводить до його вигнання з Іспанії (хоча король до нього особисто ставився добре). Причиною покарання, як видно із контексту листа папи Клементя IV до Хайме, було те, що книга поширювалася серед різних єврейських громад і, тим самим, зривала домініканський проект їхнього навернення [2, с. 178]. Ще однією цікавою особливістю диспуту стало його припинення на 4-й день за ініціативою Рамбана. На запитання короля про причину равин відповів, що його попросили ієрархи й лицарі, присутні на диспуті, бо «вони бояться цих людей, проповідників, що наганяють жах на весь світ» [2, с. 170]. Це важливі деталі, які вказують на могутність ордену та на підтримку його політики папою. Тож євреї не могли почуватися спокійно, навіть перебуваючи під покровительством світських володарів. Своєю діяльністю орден відчутно змінив інтелектуальну й духовну атмосферу регіону, де ще 60 років до того відбувалися публічні диспути між католиками і катарами (причому володар урешті-решт віддавав перемогу останнім [1, с. 113]).

В Іспанії традиційну терпимість до юдеїв переломлювали кілька поколінь домініканців. Проповіді, що їх монахи цього ордену читали в єврейських громадах, з метою навернути на християнство їхніх членів, не мали великого успіху, а від прямого насилля євреїв захищали королівські укази (як-от в Арагоні 1279 і 1383 рр.) [3, р. 105]. Згодом домініканці дещо пригашують свій запал, але усвідомивши, що проповіді не дають бажаного результату, з другої половини XIV ст. виробляють характерне

1. Середньовічне християнство

гасло «хрещення або смерть». У 1378 р. воно прозвучало з уст севільського проповідника Фернандо Мартінеса, помічника архієпископа. Зерна підбурювання, сіяні цим домініканцем, упали на родючий ґрунт. По-перше, населення християнських королівств півострова за кілька століть Реконквісти, котра як-не-як була війною за віру, стає особливо піддатливим до релігійної пропаганди. Релігійні мотиви накладаються на економічні, юдейські спільноти стають небезпечними конкурентами для цехових. Довгу боротьбу худерії (єврейського кварталу) з цехами та міськими радниками на прикладі Валенсії описує Філіп Деліде [3, р. 107]. Серед нападників на єврейські квартали фіксуються цеховики, що знаходять відображення, скажімо, у штрафгах, накладених від імені короля Кастилії на Севілью за погром.

Ще одним негативним фактором, що спричинив поширення погромів, стало тимчасове послаблення королівської влади. У Кастилії та Леоні вона належала неповнолітньому Єнріке III Трастамара, в Арагоні та Валенсії, за відсутності Хуана Мисливця на місці подій, із виступом міщан безуспішно намагався впоратися його брат Мартін. Порівняно з Кастилією число жертв тут було помітно меншим. Привертає увагу те, що в усіх без винятку державах, де відбувалися погроми, вони завдали великої, а часом і непоправної (Мальорка) шкоди урядові та монархові. Євреї становили найбільш надійну податкову базу в християнських країнах, однак після масових насильницьких хрещень ця база була втрачена. Зрештою, органи державної влади намагалися врятувати юдеїв, подекуди успішно (Мальорка). Король Арагону Хуан мав, здається, рацію, дорікаючи своєму братові за те, що не розігнав натовп, який атакував єврейський квартал Валенсії, «повісивши сотню-другу бунтівників» [3, р. 110].

Приклад арагонського короля демонструє, в якій суперечливій ситуації опинялися християнські владики. З одного боку, вони прагнули зберегти єврейські громади як важливий економічний чинник. З іншого боку, в опозиції до влади, таким чином, опинялися міщани і Церква. Так, Хуан I дякує губернаторові Валенсії за переховування у своїй резиденції сім'ї євреїв, які уникли насилля та хрещення, і водночас пробачає всім винним у погромі. Двоїстість позиції цього монарха підкреслюють, по-перше, його намагання відновити єврейський квартал Валенсії, запрошуючи на поселення євреїв з інших місцевостей,

а по-друге, прийняття законів, що забороняли «новим християнам» покидати територію країни – щоби запобігти їхньому поверненню до юдаїзму. Цікаво, що духівником короля був відомий Вінцентій Феррер, один з домініканців, відповідальних за насилля щодо євреїв, з чим, можливо, і пов'язана ця «роздвоєність» [3, р. 111]. Для нас важливо, що саме події 1391 р. створили іспанських маранів як етносоціальну групу нащадків вихрестів, котрі у своєму середовищі часто зберігали елементи єврейської традиції (зневажлива назва походить, імовірно, від ісп. *mañana* – свиня).

Домініканець В. Феррер, сам уродженець Валенсії, належав до тих проповідників, яких готували для навернення маврів і євреїв. Він мав добру освіту, знав іврит і арабську. Впливовий і популярний, цей монах після смерті Мартіна I посприяв обранню в Арагоні кортесами Фердинанда Трастамара, чим заклав підвалини об'єднання Кастилії й Арагону². Будучи до того ж духівником регента Кастилії та Леону Катерини Ланкастер, Вінцентій нав'язує «особливі» стосунки до дому Трастамара й домініканців. Орден фактично став провідником об'єднання Іспанії під владою одного роду.

Фанатизм і ревність св. Вінцента у проповідуванні християнства можна суто психологічно пояснити часом його народження. Він та його паства з'явилися на світ після Великої чуми, що поклала край європейському середньовіччю, залишивши після себе страшні спогади – і апокаліптичні сподівання. Апологет насильницьких хрещень та співавтор Вальядолідських статей, після 1391 р. він починає також виступати з ідеєю про посилення сегрегації християн від євреїв. Основним аргументом св. Вінцентія було те, що «нових християн» треба вберегти від контактів з колишніми одновірцями [4, р. 271]. Він також розвинув антисемітську риторику під час своєї місії проти катарів до Швейцарії та Франції. В його проповідях знаходимо обґрунтування необхідності

² Фердинанд, засновник арагонської гілки Трастамара, спочатку виявився невдячним, бо за його правління на території Мурсії, Арагону та Мальорки антиєврейське законодавство було пом'якшене (т. зв. Ордонансі Сіфуенте – сегрегаціоністські, але вже менш репресивні), а антимавританське зовсім не ввійшло в дію. Саме обрання Фердинанда Філіп Даладьє розглядає як етап боротьби св. Вінцентія за поширення Вальядолідських статей на Арагон [3, р. 122].

1. Середньовічне християнство

відмежуватися від юдеїв, які начебто налаштовані на убивання християн³ і якими, як і всіма невірними, нібито володіють демони.

Повернувшись до Іспанії, св. Вінцентій продовжив єврейську тему в своїх проповідях. 1408 року з його ініціативи канцлер Кастилії та єпископ Бургоса цілковито заборонив євреям обіймати державні посади і збирати податки [2, с. 255]. У грудні 1411 р. він запропонував уже названій Катерині Ланкастер ввести пільги для конверсів⁴, зокрема податкові, і надати їм можливість нобілітації.

2 січня 1412 р. Катерина підписує складені за ідеями і під впливом св. Вінцентія т. зв. Вальядолідські статті, що стануть символом антиєврейської політики. Їх подано як інструмент сегрегації євреїв від християн, особливо недавніх конверсів [2, с. 88]. Що ж, перша стаття справді говорить про необхідність відселення євреїв і маврів в окремий квартал. Але сама по собі ця вимога не нова, подібні постанови відомі як 100 років до Вальядолідських статей, так і набагато пізніше, перед самим вигнанням [2, с. 89]. Унікальним є термін, що виділявся на переселення (8 днів, і це взимку!), та суворість покарання (на розгляд монарха, тобто будь-яке).

У наступних статтях читаємо про обмеження на професію. Згідно з раніше висловленими думками св. Вінцентія, заборонялися лікарська справа, виноторгівля, аптекарство, торгівля спеціями. Причому євреї не мали права торгувати продуктами не тільки з християнами (за логікою св. Вінцентія вони можуть отруїти покупців-християн), але й зі своїми одноплемінниками, що нічим не обґрунтовано [4, р. 265–266]. Далі є незнана досі заборона для представників цього народу таких професій, як коваль, чоботар, кожум'яка, швець. Ф. Деліде зауважує, що в попередніх своїх проповідях св. Вінцентій про ці ремісничі заняття не згадував – натомість, згадували кастильські кортеси в 1329 р., намагаючись позбавитися конкурентів [3, р. 114]. Отже, маємо справу з економічним тиском на єврейство, а не з обмеженнями в контактах між євреями і маранами. Не стосуються захисту конверсів від впливу юдеїв і такі статті, як урізання автономії (уже без власного суду), заборони на носіння зброї та на одяг, дорожчий від 30 мараведі. Позбавлення права на обмін грошей теж не має жодного теологічного сенсу.

³ Розповідає, зокрема, про єврейського лікаря, що на смертному одрі зізнався, що вбив 500 пацієнтів-християн.

⁴ Тут – вихрести.

Безпрецедентними є заборона євреям емігрувати (під загрозою конфіскації майна й навернення у рабство), а грандам – приймати євреїв-утікачів із коронних земель (під загрозою штрафів та секвестру земель і титулу). Усе це поширювалося тільки на юдеїв, а не на новонавернених, що, на наш погляд, виразно засвідчує: авторам йшлося не про сегрегацію євреїв і християн, а про повне насильницьке навернення на християнську віру всіх іспанських юдеїв. Можна, звичайно, припустити, що в такий спосіб держава намагалася застрахуватися від втечі євреїв з країни, рятуючи свої фінансові інтереси. Однак Ф. Деліде наводить лист Хуана II до фіскальних чиновників про відміну стягнень та обмежень щодо нових конверсів, які навернулися, щоб вийти з-під дії нового законодавства, а отже, звідси впливає висновок про усвідомлення королем інструментального характеру Вальядолідських статей [3, р. 115].

Останній крок, який мав зробити св. Вінцентій, це переконати Фердинанда I поширити Вальядолідські статті на Арагон у повному обсязі. Для цього домініканець звернувся до випробуваного засобу – диспуту. У той час у Тортосі розташовувався двір папи Бенедикта XIII. Його лікаря єврея-вихреста Єроніма Санта-Фе (Іешуа а-Лорку), автора полемічного твору проти юдаїзму, вирішено виставити на диспут обвинувачем від християн. Безпрецедентне дійство, на якому були присутні з християнського боку папа, король Арагону й голова домініканського ордену, а з іншого – представники єврейських громад Арагону й Каталонії, розпочалося 15 січня 1413 р. Ще ніколи в історії на учасників подібних дискусій не чинився такий тиск, ще ніколи вони не були так обмежені у своїй аргументації. Навіть те, що серед аргументів Єроніма (взятих з «Кинджалу віри») опоненти виявили низку підроблених мідрашів, не завадило в квітні 1414 р. оголосити його переможцем диспуту. У результаті цього Арагоном і Каталонією прокочується хвиля хрещень, як добровільних, так і насильницьких, християнство приймає верхівка громад. Також Фердинанд I розповсюджує на ці території вальядолідське законодавство з додаванням статті, що засуджувала Талмуд [5, с. 298].

Як бачимо, це був грандіозний спільний проект дому Трастамара, котрий виступав фактичним ставлеником ордену, та домініканців, ціллю якого стала повна асиміляція іспанського єврейства. Примус до хрещення здійснювався засобами економічного й законодавчого тиску, що найкраще доводить, власне, антиеміграційна стаття. Іспанських юдеїв

1. Середньовічне християнство

було поставлено перед вибором: охреститися або жити в умовах, що й близько не нагадуватимуть їхнє життя в середньовічній Іспанії. Подібну політику Трастамара проводили також щодо мусульман-морисків починаючи з 1501 р. (тобто вже через 8 років після того, як морискам Гранаді гарантовано віротерпимість). Прагматичні статті, які послідовно впроваджувалися для спонукання до охрещення морисків у різних частинах Іспанії, забороняли також і вжиток арабської мови й абетки, що вкотре підкреслює кінцеву мету уряду – перетворення населення королівства на культурно та релігійно гомогенну масу.

Повертаючись до Вальядолідських статей, зазначимо, що ті частини документа, в яких йдеться про сегрегацію євреїв і маврів від християн (як-от заборона на спільну трапезу), нечисленні та другорядні за характером. Зрештою, єдиним надійним способом забезпечити сегрегацію було повне вигнання, за прикладом Англії (в 1290 р.) та Франції (в 1394 р.), що й сталося в Іспанії 1492 р., коли провал планів цілковитої асиміляції став очевидним. Показово, що вигнання проводили «християнські королі» Ізабелла і Фердинанд, кузени з різних гілок роду Трастамара. Головною ж рушійною силою здійснення цієї акції справедливо вважають домініканця Томазо Торквемаду.

1. Мадоль Ж. Альбигойская драма и судьбы Франции / Жак Мадоль. — СПб., Евразия, 2000. — 320 с.
2. Лимор О. Евреи и христиане. Полемика и взаимовлияние культур / Ора Лимор. — Тель-Авив : Открытый университет Израиля, 2000. — Кн. 3, ч. 5 : Полемика между евреями и христианами. — С. 9–181.
3. Dailider Ph. Saint Vincent Ferer, his world and life / Philip Dailider. — Palgrave and Macmillan, 2016. — 281 p.
4. Baer F. Die Juden im christlichen Spanien, Urkunden und Regesten, Schoken Verlag Kastilien / Fritz Baer. — Berlin, 1936. — Т. II. — XVI+596 p.
5. Бэр И. Диспут в Тортосе / Ицхак Бэр // Евреи и христиане. Полемика и взаимовлияние культур. — Тель-Авив : Открытый университет Израиля, 2000. — Ч. 5, прил. 3. — С. 255–309.